



The Investigation of the Concept of the Principle of Compensating All Damages and its Denial in the Pluralistic Philosophical Foundations of Tort Law

Seyed Noorolah Shahrokhi*, Habibollah Rahimi**

Abstract

The examination of Iranians' writings on tort law reveals that a significant number of jurists adhere to the maxim known as "the principle of compensating all damages." This principle holds that if the other two requirements of liability, namely causation and harmful act, are satisfied, all damages, regardless of their nature, should be compensated without the need for a specific law explicitly prescribing such compensation. In essence, unless there is a law expressly prohibiting compensation, any damage ought to be duly compensated.

The authors of this essay embark on an examination of the rule that mandates the payment of compensation for all damages and its connection to the pluralistic philosophical foundations of tort law. In pursuing this objective, it is crucial to establish that tort law encompasses more than merely compensating damages. By employing a more comprehensive definition, tort law can be understood as a legal discipline that bears the responsibility of responding to the phenomenon of loss. This response,

How to Cite: Shahrokhi, S. N., Rahimi, H. (2024). The Investigation of the Concept of the Principle of Compensating All Damages and its Denial in the Pluralistic Philosophical Foundations of Tort Law, *Journal of Legal Studies*, 15(4), 95-134.

* Ph.D. in Private Law, Department of Law, Faculty of Law and Political Science, Allameh Tabataba'i University, Tehran, Iran. (Corresponding Author).

Email: sn.shahrokhi@yahoo.com

** Associate Professor of Department of Law, Faculty of Law and Political Science, Allameh Tabataba'i University, Tehran, Iran. Email: rahimi@atu.ac.ir

however, does not always manifest as an obligation to provide monetary compensation for the harm suffered.

In the subsequent section of the article, we delve into the various interpretations of the principle of compensating all damages within Iranian legal doctrines. Through extensive research and analysis of relevant legal literature, we identify at least two distinct interpretations: the maximal and minimal interpretations. The maximal interpretation posits that the mere occurrence of a loss is sufficient for the legal system to demand compensation. Even in cases where the causes of the loss are unknown or the tortfeasor is bankrupt, the government is deemed responsible for compensating the damage. In this interpretation, responsibility is not contingent upon fault, thereby implying that individuals may be required to compensate for damages even if they have not committed any wrongdoing.

On the other hand, the minimal interpretation maintains the principle of compensating all damages while incorporating fault as the criterion for establishing responsibility. However, we shed light on the unsolvable paradoxes that arise from this interpretation. One such paradox emerges from the fact that while the goal is to compensate all damages, responsibility remains dependent on fault, adhering to the general principle of tort law: no fault, no compensation. Consequently, in situations where no explicit statute mandates compensation, damages would go uncompensated, contradicting the aim purported by this interpretation.

Despite the disparities between the maximal and minimal interpretations, the underlying essence of the principle can be summarized as follows: "the principle of compensating all damages when no express law exists." Although the phrase "when no express law exists" is not explicitly stated within the principle, it can be inferred from the explanations provided by proponents of this principle and the situations in which they apply it. In order to substantiate this interpretation of the principle, it becomes necessary to delve into the philosophical foundations of tort law. For the sake of brevity, we refer to this interpretation as a "foundational concept." This concept asserts that in the absence of specific legislation, an assumption must be made, calling for compensation for any type of damages.

However, despite the absence of an express law endorsing such a broadly applicable theory within our legal system, some highly respected experts subscribe to this notion. Nevertheless, case law remains uncertain regarding how to respond to this principle, underscoring the ongoing debate and lack of consensus.

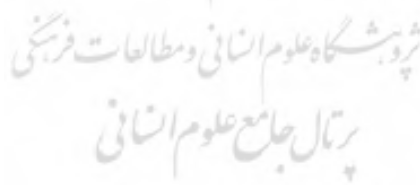
Contrary to this prevailing belief, our exploration of the philosophical (both monistic and pluralistic theories) and juridical foundations of tort law reveals that no theory unequivocally supports the idea of compensating all

kinds of damages in all circumstances while remaining impervious to strong criticism. The findings of this study unequivocally demonstrate that the belief in such a principle—compensating all damages—is not tenable either practically or theoretically. It is unfeasible in reality, as it hampers the efficacy of tort law in organizing and regulating various social activities, and it lacks theoretical justification. Therefore, in this article, we propose that jurists and courts should refrain from invoking this principle. Instead, we advocate for a flexible, binary, and pluralistic tort system that takes into account factors such as the scale of activity, economic power, or income of the actors involved. This proposed system would enhance fairness and tailor the compensation process to specific circumstances, striking a balance between societal needs and individual responsibility.

In forthcoming articles, we intend to present a detailed outline and mechanism for implementing such a system, underscoring the need for a paradigm shift in the approach to compensating damages within the realm of tort law.

Keywords: Compensating Damages, Tort Law Definition, The Principle of Compensating All Damages, Philosophical Foundations of Tort Law.

Article Type: Research Article.



مفهوم اصل جبران همه خسارات و مطالعه نفی آن در نظریات کثرت‌گرای حقوق مسئولیت مدنی

سید نورالله شاهرخی*، حبیب‌الله رحیمی**

چکیده

هدف اصلی نگارندگان در این مقاله ابتدا بررسی مفهوم اصل جبران همه خسارات و سپس نشان دادن نسبتی بوده که این اصل با نظریات مبنایی کثرت‌گرای حقوق مسئولیت مدنی برقرار می‌کند. در آغاز اثبات شد که طبق تعریفی دقیق‌تر حقوق مسئولیت مدنی شاخه‌ای از حقوق است که وظیفه اخذ تصمیم در برابر پدیده زیان را بر عهده دارد و چنین واکنشی نیز لزوماً و در همه موارد حکم به جبران خسارت نیست. در مقام بیان مفهوم اصل جبران همه خسارات نشان داده شد که دست‌کم دو خوانش حداکثری و حداقلی از این اصل در آثار موافقان اصل به چشم می‌خورد. در این مقاله این خوانش‌ها به تفصیل مورد بررسی قرار گرفته و تناقض‌های موجود در این خوانش‌ها فرا روی نهاده شد. سؤال دیگر در این مقاله ناظر بر نسبتی بوده که اصل جبران همه خسارات با نظریات کثرت‌گرای حقوق مسئولیت مدنی برقرار می‌کند. فرضیه نگارندگان در این مقاله این بوده که هیچ نظریه کثرت‌گرایی وجود ندارد که اصل جبران همه خسارات را به عنوان یکی از اصول راهنمای تصمیم‌گیری در حوزه مسئولیت مدنی پذیرفته باشد. نویسندگان با روش توصیفی - تحلیلی و با مراجعه به منابع کتابخانه‌ای دریافتند که از هیچ‌یک از این نظریات، اصل جبران همه خسارات مستفاد نمی‌شود.

* دانش‌آموخته دکتری حقوق خصوصی، گروه حقوق، دانشکده‌ی حقوق و علوم سیاسی، دانشگاه علامه طباطبایی (ره)، تهران، ایران. (نویسنده مسئول).
Email: sn.shahrokhi@yahoo.com

** دانشیار گروه حقوق خصوصی، دانشکده‌ی حقوق و علوم سیاسی، دانشگاه علامه طباطبایی (ره)، تهران، ایران.

Email: rahimi@atu.ac.ir

مطالعات حقوقی، ۱۴۰۲، دوره پانزدهم، شماره چهارم، صص ۱۳۴-۹۵

تاریخ دریافت: ۱۴۰۰/۱۲/۱۶ تاریخ پذیرش: ۱۴۰۱/۱۰/۱۵

ناشر: دانشگاه شیراز

واژگان کلیدی: اصل جبران همه خسارات؛ تعریف حقوق مسئولیت مدنی، جبران خسارت، مبانی

فلسفی مسئولیت مدنی

نوع مقاله: مقاله پژوهشی.

سرآغاز

هدف مسئولیت مدنی جبران خسارت دانسته شده است (Katouzian, 2006: 51). در برخی نظام‌های حقوقی، این اصل، اصلی بدون استثناء دانسته شده (Abdali, 2021: 1) و همچنین بیان شده است که از میان کارکردهای متعدد مسئولیت مدنی، تدارک زیان، مهم‌ترین آن‌ها به شمار می‌رود (Qesmati Tabrizi, 2015: 136)؛ بنابراین اینکه چه خساراتی و تحت چه شرایطی قابل جبران هستند بنیادی‌ترین مبحث مسئولیت مدنی به شمار می‌رود. با وجود اینکه در قوانین ایران به صراحت، اصلی تحت عنوان لزوم جبران همه خسارات به رسمیت شناخته نشده است و در قوانین پراکنده، بخشی از خسارات به‌عنوان خسارات قابل جبران مطرح شده‌اند از تتبع در تألیفات برخی استادان و محققان حقوق مسئولیت مدنی می‌توان چنین نتیجه گرفت که ایشان ضمن بیان اینکه وجود ضرر یکی از ارکان ایجاد مسئولیت مدنی است (Katouzian, 2006: 241) معتقد به وجود اصلی تحت عنوان «اصل لزوم جبران همه/کلیه خسارات» هستند (Katouzian, 2006: 37 & 396; Bahrami Ahmadi, 2011: 373 & 375 & 410 & 411 & 415; Bahrami Ahmadi, 2014: 21 & 36 & 123 & 134; Yazdaniyan, 2007: 102; Mehman Navazan, 2011: 245; Qorban Nia, 1998: 134). بر اساس این اصل هر زیانی، صرف‌نظر از نوع آن اعم از مادی، معنوی و بدنی، در صورت جمع بودن دو رکن دیگر مسئولیت مدنی (فعل زیان‌بار و رابطه سببیت) باید جبران شود (Babaii, 2005: 46). برخی متفکران مانند ریپرا مسئولیت مدنی را چیزی جز جبران خسارت نمی‌دانند (Badini, 2004: 64) و در برخی تألیف‌ها، این اصل صراحتاً مهم‌ترین اصل حاکم بر مسئولیت مدنی قلمداد شده است (Mobayyen, 2011: 51). همچنین گرچه در بسیاری از تألیف‌های دیگر، تصریحی

بر وجود این اصل دیده نمی‌شود اما با توجه به اینکه عموماً اعتقاد بر این است که ضرر، مفهومی عرفی است (Safai and Rahimi, 2018: 81) دیده می‌شود که هنگام مواجه شدن با نوع خاصی از خسارات، بجای انجام بررسی در خصوص قابل جبران دانستن یا ندانستن آن، بحث‌ها عمدتاً متمرکز بر این است که آیا آن نوع خاص، اصلاً ضرر محسوب می‌شود و آیا شرایط ضرر قابل جبران در مورد آن مصداق دارد یا خیر؛ گویی اعتقاد بر این است که اگر اثبات شود این نوع، ضرر محسوب می‌شود بر اساس اصل از قبل مُسَلَّم قابل جبران بودن همه خسارات، به راحتی می‌توان حکم به جبران آن کرد (Babaii, 2015: 41). نتیجه اعتقاد به این دیدگاه این است که از نظر این دسته از استادان، در مواجهه با انواع مختلف خسارت بدون نیاز به نص قانونی خاص برای تجویز جبران خسارت، اصل بر قابلیت جبران بوده و خلاف آن (عدم قابلیت جبران) نیازمند تنصیح مقنن است (Katouzian, 2006: 52; Darab Pour, 2008: 33; Bariklou, 2006: 24). به نظر می‌رسد اعتقاد به وجود این اصل و اجرای لوازم آن، امروزه قول مشهور حقوقدانان حوزه مسئولیت مدنی ایران است. در مقابل این عده برخی از حقوقدانان، با استناد به ادله‌ای و بخصوص با استناد به مطالعات تطبیقی، قبول وجود چنین اصلی را به چالش کشیده‌اند (Safai and Rahimi, 2018: 162; Babaii, 2005: 79; Babaii, 2017: 33).

قول به وجود یا نبود این اصل را از لحاظ اهمیت، می‌توان با اصل «لزوم قانونی بودن جرائم و مجازات» یا «اصل تفسیر به نفع متهم» در حقوق جزا مقایسه کرد؛ توضیح اینکه همچنان که در حقوق جزا در کلیه موارد سکوت، ابهام، اجمال یا تعارض قوانین، از این دو اصل استفاده می‌شود که البته توجیهات خاص خود را هم دارد، اصل قابل جبران بودن کلیه خسارات هم می‌رود که به تدریج چنین نقشی را در نظام حقوق مسئولیت مدنی ما بر عهده بگیرد؛ به نحوی که برخی مؤلفین در جای‌جای کتاب خود و در هر جا که با مشکل عدم تصریح قانونی مواجه می‌شوند فوراً با به میان کشیدن این اصل، حکم به جبران خسارت را مرجح بر نقیض آن می‌بینند به‌عنوان نمونه، آقای دکتر

کاتوزیان در استدلال بر قابل مطالبه بودن خسارات مازاد بر دیه (Katouzian, 2006: 67)، در استدلال بر قابل مطالبه بودن خساراتی که در اثر از دست دادن موقعیت‌های عملی بر کسی وارد می‌شود (Katouzian, 2006: 250)، در استدلال بر قابل مطالبه بودن خسارات معنوی (Katouzian, 2006: 255) و نیز در استدلال بر قابل مطالبه بودن خسارت در صورت وجود اجمال در سبب ورود زیان (Katouzian, 2006: 458) به این اصل تمسک جسته و در موضع دیگری اصل لزوم جبران همه ضررها را «اصلی راهنما» می‌خواند که به هنگام استنباط حکم موارد سکوت قانونی باید همیشه مدنظر باشد (Katouzian, 2006: 296). با توجه به اینکه در بسیاری از مصادیق خسارات، حکم خاصی در قانون پیش‌بینی نشده است، مثل موقعیت‌های عملی، خسارات صرفاً اقتصادی، از دست دادن فرصت، خسارات مازاد بر دیه^۱ اعتقاد یا عدم اعتقاد ما به وجود چنین اصلی، نقش مؤثری در قابل جبران دانستن یا ندانستن این دسته از خسارات خواهد داشت. به نظر می‌رسد اگر قرار است این اصل چنین نقش جامعی در همه ابواب مسئولیت مدنی به عهده بگیرد باید مبانی استدلالی و استنادی آن کاملاً واضح و روشن باشد؛ امری که در وضعیت فعلی فقدان آن کاملاً بچشم می‌خورد؛ تحقیق فعلی قصد پر کردن چنین خلأیی را دارد و از خلال آن، قرار است این نکته روشن شود که آیا از مبانی فلسفی مسئولیت مدنی^۲ چنین اصلی که بر مبنای آن بتوان حکم به جبران

رئاسه علوم انسانی

۱. البته در بند الف ماده ۱ «قانون بیمه اجباری خسارات وارد شده به شخص ثالث در اثر حوادث ناشی از وسایل نقلیه» مصوب ۱۳۹۵، صراحتاً هزینه‌های معالجه نیز قابل مطالبه دانسته شده‌اند؛ منتها به دلیل اینکه این مقرر صرفاً ناظر بر موضوع خاص تحت شمول خود است، رویه قضایی هنوز در خصوص قابلیت مطالبه این دسته خسارات، در سایر موارد، مردد است و رویه واحدی به چشم نمی‌خورد.

۲. منظور ما از مبنای «فلسفی» در اینجا همان معنایی است که برخی مؤلفین با این بیان اراده کرده‌اند که: «مطالعه حقوق مدنی از جهت فلسفی عبارت است از تحقیق در علت وضع قوانین موضوعه و سنجش سود و زیان اجتماعی آن و پیدا کردن طرح بهتری که بتواند منافع اجتماعی افراد را تأمین نماید» (Emami, 2005, Vol. 1: 9) و بنا بر عقیده برخی دیگر از مؤلفین، نوعی از فلسفه مضاف است (Badini, 2005: 51)؛ به عبارت دیگر، در اینجا منظور ما از بررسی مبانی فلسفی این است که مبنای استدلالی ایجاد اصلی تحت عنوان اصل جبران همه

همه خسارات کرد، قابل استخراج هست یا خیر؟ مقاله حاضر، عهده‌دار بررسی چنین امری است.

همچنین می‌دانیم که صرف نظر از مباحث مربوط به مبانی فلسفی و فقهی مسئولیت مدنی، در قسمت شرایط ضرر قابل جبران که نه بحثی مربوط به مبانی مسئولیت مدنی بلکه موضوعی مربوط به بحث ارکان مسئولیت مدنی است نیز مطالبی مطرح می‌شود که می‌تواند بر بحث از وجود یا نبود اصل جبران همه خسارات مؤثر باشد، مباحثی نظیر اینکه اگر اصل، جبران همه خسارات است چرا شرط است خسارت - از جمله - مستقیم و قابل پیش بینی باشد؟ وجود چنین شروطی چگونه با قول به قابل جبران بودن تمام خسارات قابل جمع است؟ ضمن تأکید بر ارزشمند بودن چنین مباحثی، باید توجه داشت این بررسی، خارج از حوصله این مقال بوده و در جای خود باید صورت گیرد. از آنجا که در خصوص مفهوم دقیق اصل جبران همه خسارات و آنچه از آن مراد می‌شود بین حقوقدانان ایرانی اتفاق نظری به چشم نمی‌خورد و همین ابهام کار بررسی این اصل را دشوار می‌کند در قسمت نخست این مقاله، نخست به این خواهیم پرداخت که آیا مفهوم «جبران» خسارت، امری ذاتی و جوهری در تعریف مسئولیت مدنی است؟ سپس به طور اجمالی مفاهیم عمده اصل جبران همه خسارات در ادبیات حقوقی ایران را بررسی کرده و در ادامه به این نکته می‌پردازیم که آیا می‌توان از مبانی کثرت‌گرای حقوق مسئولیت مدنی چنین اصلی را مستفاد کرد یا خیر؟ بنابراین، این مقاله از دو بخش اصلی تشکیل شده است. در قسمت اول این مقاله، به بررسی مفهوم اصل جبران همه خسارات می‌پردازیم و در قسمت دوم نیز نظریات مبنایی کثرت‌گرا در زمینه مسئولیت مدنی را از این حیث بررسی می‌کنیم که آیا می‌توان از آن‌ها اصل جبران همه خسارات را استنتاج کرد یا خیر. دلیل تحدید این بررسی به نظریات مبنایی کثرت‌گرا نیز این است که مبانی عمده وحدت‌گرا پیش از این در مقاله دیگری که توسط نگارندگان

خسارات چه می‌تواند باشد و آیا از مبانی بیان شده توسط دانشمندان این حوزه می‌توان چنین اصلی را استنتاج کرد یا خیر؟ (البته بنا بر ظرفیت مقاله، پژوهش ما در اینجا صرفاً معطوف به مبانی فلسفی کثرت‌گرا خواهد بود).

مقاله حاضر نوشته شده از این حیث، بررسی و در پایان ملاحظه شد که هیچ مبنای وحدت‌گرایی که قائل به وجود چنین اصلی باشد وجود ندارد (Shahrokhi and Rahimi, 2021: 174). شایان ذکر است که جستجو برای یافتن پایگاه احتمالی این اصل در مبنای فقهی و روایی خارج از حوصله این مقال بوده و در جستاری جداگانه به محضر جامعه حقوقی ایران تقدیم خواهد شد.

۱. آیا «جبران خسارت»، ذاتی مفهوم مسئولیت مدنی است؟

نخست باید بررسی کرد آیا جبران خسارت، ذاتی مفهوم مسئولیت مدنی است؟ اگر پاسخ، مثبت باشد در این صورت، هر جا سخن از مسئولیت مدنی به میان آید، ضرورتاً بحث جبران خسارت نیز مطرح خواهد بود و در این صورت نیازی به بحث از اینکه آیا در حقوق مسئولیت مدنی اصل اولیه جبران خسارت است یا خیر نخواهد بود. بحث را با بررسی همین سؤال، آغاز کرده و سپس مفهوم اصل جبران همه خسارات در ادبیات حقوقی ایران را بررسی خواهیم کرد.

در این امر شکی نیست که مباحث مسئولیت مدنی، در واقع مجموعه‌ای از مفاهیم و فن‌هایی است که بر حول محور خسارت گرد آمده است (Babaii, 2015: 40). در حقیقت اساساً بحث از مسئولیت مدنی در صورتی متصور است که خسارت و زیانی متوجه دیگری شده باشد (Babaii, 2015: 39). برخی مؤلفین در مقام ارائه تعریفی از مسئولیت مدنی چنین بیان کرده‌اند که مسئولیت مدنی هنگامی به وجود می‌آید که فاعل فعل زیان‌بار ملزم شود تا ضرری را که وارد کرده جبران کند و از این طریق، جبران زیان توسط فاعل فعل زیان‌بار در یک رابطه غیرقراردادی، داخل در ویژگی‌های فارق و مایز مسئولیت مدنی دانسته شده و نیز صحت چنین تعریفی به کلیه نظام‌های حقوقی دیگر نیز تسری داده شده است (Novin, 2013: 5)؛ اما به نظر می‌رسد برخلاف اعتقاد این دسته از استادان همچنان که توسط برخی از استادان دیگر بیان شده (Badini, 2005: 40 & 620) اگر در تعریف مسئولیت مدنی فقط به عنصر «جبران خسارت» در مقام بیان نحوه واکنش حقوق نسبت

به پدیده زیان توجه شود، تعریف، جامع نیست، زیرا مسئولیت مدنی چیزی بیش از صرف جبران خسارت است و عناصر مهم دیگری نظیر دستور منع، استرداد، دفاع مشروع، بازدارندگی، حفظ نظم در جامعه و غیره در چنین تعریفی مغفول می ماند؛ باید به این سخن اضافه کرد اگر منظور از مسئولیت مدنی، نه صرفاً معنای لغوی واژه مسئولیت، یعنی ایجاد تکلیف یا الزام به انجام یا منع از انجام کاری باشد، بلکه مقصود، نحوه مواجهه علم حقوق با زیان‌های غیر قراردادی باشد (Von Bar, 1998, Vol. 1: 2) در این صورت، حتی در جایی که حقوق تصمیم می‌گیرد بنا بر مبنایی که در خصوص این مواجهه اتخاذ کرده، نسبت به زیان خاصی واکنش نشان ندهد - که نمونه‌های آن را بعداً ارائه خواهیم کرد - هم باید گفت با نوعی مسئولیت مدنی مواجهیم، زیرا به هر حال، حقوق در خصوص آن خسارت خاص، واکنش نشان داده، ولو این واکنش از نوع حکم نکردن به جبران خسارت باشد. شاید به همین دلیل است که برخی مؤلفان به درستی بیان کرده‌اند «حقوق مسئولیت مدنی به همان میزانی که در مورد مسئولیت است در مورد عدم مسئولیت هم هست» (Von Bar, 1998, Vol. 2: 1).

۲. مفهوم اصل جبران همه خسارات در ادبیات حقوقی ایران

در این قسمت از مقاله ابتدا مفهوم اصل جبران همه خسارات از مفهوم اصل جبران کامل خسارت تفکیک شده و سپس خوانش حداکثری و حداقلی از اصل جبران همه خسارات مورد بررسی انتقادی قرار می‌گیرد.

۱-۲. لزوم تفکیک بین دو اصل متفاوت با عناوینی مشابه

نخستین نکته‌ای که در مقام تبیین محل دقیق بحث و جلوگیری از خلط مفاهیم در این مقاله باید مورد اشاره قرار داد این است که نباید بین مفاد این اصل جبران همه خسارات از یکسو و مفاد اصل جبران کامل خسارت از سوی دیگر خلط کرد. بر اساس مفاد اصل جبران همه/کلیه خسارات هر کس هر نوع زبانی به دیگری وارد کند و از این

راه یکی از ارکان مسئولیت مدنی (وجود ضرر) را به وجود آورد، در صورت جمع بودن دیگر شرایط مسئولیت مدنی (فعل زیان‌بار و رابطه سببیت) ضامن جبران خسارت خواهد بود (Babaii, 2005: 46; Babaii, 2015: 41). اصل جبران همه خسارات در پی پاسخگویی به این سؤال است که آیا اصولاً تکلیفی به جبران همه مصادیق خسارات وجود دارد؟ آیا از نظر مبنایی، نظام حقوقی باید در برابر هر ضرری که به شخصی وارد می‌شود واکنشی نشان دهد یا برخی از ضررها را به‌عنوان لازمه زندگی اجتماعی باید پذیرفت و بدون جبران رها کرد؟ پاسخ معتقدین به این اصل به سؤال فوق مثبت است درحالی‌که مثلاً پاسخ نظام حقوقی انگلیس به این سؤال، منفی است (Safai and Rahimi, 2018: 162). به نظر می‌رسد بررسی این اصل با معنایی که از آن اراده شد باید در سپهر «مبنای مسئولیت مدنی» صورت گیرد. این در حالی است که بر اساس مفاد اصل جبران کامل خسارت، خسارت قابل جبران باید به نحو تمام و کمال جبران شود بدون آنکه جبران خسارت موجب افزایش دارایی زیان‌دیده شود (Babaii, 2015: 194). در حقیقت اعمال اصل جبران کامل خسارت که از نظر رتبی پس از قابل جبران تشخیص دادن خسارت مورد بحث است صرفاً به این معناست که پس از اینکه تشخیص دادیم خسارت باید جبران شود میزان این جبران تا چه اندازه خواهد بود؟ آیا جبران خسارت می‌تواند کمتر یا بیشتر از خسارت وارد شده باشد و باعث دارا شدن زیان‌دیده به میزانی بیش از خسارت وارده یا در سمت مقابل، بلاجبران ماندن قسمتی از زیان وارده به وی شود؟ پاسخ معتقدین به این اصل، منفی است و ایشان بیان می‌دارند که اصل این است که خسارت دریافتی به میزان ضرری خواهد بود که زیان‌دیده متحمل شده است (Safai and Rahimi, 2016: 254). به نظر می‌رسد بررسی این اصل باید در قسمت «آثار مسئولیت مدنی» و ذیل عنوان «نحوه تعیین میزان خسارت» به عمل آید. حاصل بحث اینکه، از نظر استدلالی، هیچ معنی ندارد شخصی بر آن باشد که اصل، جبران همه خسارات نیست اما در عین حال، اصل، جبران کامل خسارت یا به تعبیر کامل‌تر، اصل، جبران کامل خسارت قابل جبران است. لزوم وجود چنین تفکیکی به‌روشنی و با تمایز

بیشتر در برخی منابع نیز مورد تصریح قرار گرفته است (Khadem Sarbakhsh and Soltani Nejad, 2013: 22). برخی از مؤلفین دیگر نیز که صراحتاً به این تمایز اشاره نکرده‌اند ضمن قابل ایراد دانستن اصل جبران همه خسارات (Safai and Rahimi, 2018: 42; Babaii, 2015: 162)، اصل جبران کامل خسارت را مورد پذیرش قرار داده‌اند (Safai and Rahimi, 2016: 254; Babaii, 2015: 194).

۲۲۲. مفاهیم گوناگون اصل جبران همه خسارات در ادبیات حقوقی ایران

آنچه موافقان اصل جبران همه خسارات از این اصل اراده می‌کنند این است که اصلی وجود دارد که بر قابلیت جبران هر خسارتی بدون نیاز به وجود نص قانونی خاص دلالت می‌کند؛ بنابراین دادگاه هر جا با خسارتی روبرو شد چنانچه منبع قانونی خاصی^۱ بر منع جبران آن نیابد می‌تواند حکم به جبران آن کند؛ بر این اساس، اصل، جبران خسارت است مگر خلاف آن ثابت شود. از مطالعه و مقایسه عبارات معتقدان به این اصل در این مفهوم چنین برمی‌آید که دو خوانش از مفهوم مبنایی اصل جبران همه خسارات در بین معتقدان این اصل وجود دارد که در ذیل به ترتیب بیان می‌شود.

۱-۲-۲. مفهوم اصل با خوانش حداکثری

در خوانش حداکثری که برخی از استادان حقوق از این معنا به دست می‌دهند قید و شرط خاصی برای جبران خسارت وجود ندارد و به صرف وجود ضرر، می‌توان حکم به جبران خسارت کرد؛ توضیح اینکه در این خوانش برخی از استادان ضمن نفی مبنای تقصیر (Bahrami Ahmadi, 2011: 373; Hekmat Nia, 2010: 125) چنین بیان می‌دارند که: «ضرر، مشروع و نامشروع و روا و ناروا ندارد و هر چه که عرفاً ضرر باشد و از سوی انسانی بر انسان دیگر وارد شود ... باید جبران شود» (Bahrami Ahmadi, 2014: 134).

۱. چون جواز استناد به منابع معتبر و فتاوی معتبر اسلامی که در اصل ۱۶۷ قانون اساسی و ماده ۳ قانون آیین دادرسی مدنی آمده نیز مستند به حکم قانون است، این دو نیز از لحاظ بحث ما، به‌عنوان منبع قانونی در نظر گرفته می‌شوند.

یکی از استادان معتقد به این خوانش ضمن مبحثی با عنوان «مطالعه‌ی تطبیقی تحولات معیار مسئولیت مدنی و نزدیک شدن به مفهوم نفی ضرر» عقیده دارد که رویکرد حقوق تطبیقی در حال حرکت به این سمت است که هیچ ضرری جبران نشده باقی نماند (Bahrami Ahmadi, 2011: 411) و صرف ورود ضرر و وجود رابطه استنادی کافی برای حکم به جبران خسارت باشد (Bahrami Ahmadi, 2011: 411; Jafari Langroudi, 1999, (Vol. 1: 431). طرفداران این مبنا، مسئولیت بدون تقصیر و لزوم جبران خسارت، ولو ناشی از تقصیر نباشد را نظریه‌ای می‌دانند که «دارد به تدریج مورد پذیرش همه حقوقدانان جهان قرار می‌گیرد» (Bahrami Ahmadi, 2011: 20) و معتقدند «جبران ضرر، محور و مبنای مسئولیت مدنی در همه جهان است» (Bahrami Ahmadi, 2011: 310) و تا به آن جا پیش رفته‌اند که لزوم جبران هر ضرر را از مستقلات عقلیه به شمار می‌آورند (Bahrami Ahmadi, 2014: 177). در این خوانش، فعل زیان‌بار لازم نیست ویژگی خاصی داشته باشد؛ از جمله حتی لازم نیست خطرناک یا برای کسب انتفاع (اعم از مادی و معنوی) هم باشد؛ همین که بین ضرر و فعل زیان‌بار رابطه استنادی برقرار باشد حکم به جبران زیان، موجه خواهد بود و از این لحاظ با نظریه خطر که مبنای مسئولیت را ایجاد محیط خطرناک و انتظار کسب انتفاع (بنا بر یک خوانش، صرفاً انتفاع مادی و بنا بر خوانش دیگر، اعم از انتفاع مادی و معنوی) از فعالیت می‌داند تمایز وجود خواهد داشت (Mobayyen, 2011; 143)؛ مثلاً در نظریه رابطه‌ی استنادی، ایجاد ضرر حتی در خواب باعث مسئولیت عامل زیان است در حالی که در نظریه خطر، تنها زیانی جبران می‌شود که عامل آن از کار خود، انتظار سودی داشته باشد (Bahrami Ahmadi, 2011: 406)؛ همچنین برای ملاحظه‌ی دیدگاه استاد دیگری که پایه‌های فلسفی نظریه خطر را در فقه اسلامی مورد پذیرش نمی‌داند مراجعه کنید به: (Hekmat Nia, 2010: 125). در این خوانش، حتی لازم نیست فاعل فعل زیان‌بار، معلوم یا مال‌دار هم باشد، زیرا می‌توان مقرر داشت دولت، در موارد نامعلوم بودن عامل زیان یا تنگدست بودن وی، جبران زیان زیان‌دیده را به عمل آورد (Bahrami Ahmadi, 2011: 411). ایشان نه تنها در

مورد نامعلوم بودن عامل زیان، بلکه حتی در موردی که عامل زیان، تنگدست است و به همین علت، توانایی پرداخت ندارد، از نظر مقررات فقه اسلامی، دولت را موظف به جبران خسارت می‌دانند و دلیل این امر را چنین بیان می‌کنند که: «نباید ضرری بدون جبران بماند» (Bahrami Ahmadi, 2011: 414; Yazdanian, 2007: 102).

۲-۲-۲. مفهوم اصل با خوائش حداقلی

در ذیل، ابتدا بر اساس مستندات از آثار معتقدان به این مفهوم، خوائش مزبور، تبیین و سپس اجمالاً مورد ارزیابی قرار می‌گیرد.

الف. تبیین خوائش

در خوانشی دیگر از همین معنا که برخی از استادان حقوق از اصل جبران همه خسارات به دست می‌دهند ضمن پذیرش اینکه «هدف» حقوق مسئولیت مدنی این است که هیچ ضرری جبران نشده باقی نماند (Katouzian, 2006: 242 & 296)؛ اما درعین حال، نظریه تقصیر به عنوان مبنای مسئولیت مدنی برگزیده می‌شود (Katouzian, 2006: 221)؛ هم ایشان در صص ۲۲۳-۲۲۴ می‌نویسند که: «مسئولیت، اصولاً مبتنی بر تقصیر است، یعنی قانون کلی این است که شخص در صورتی مسئول زیان ناشی از کار خویش است که مرتکب تقصیر شده باشد». این خوانش را می‌توان خوانش حداقلی از این اصل در معنای مزبور دانست.

منظور ما از «حداقلی» دانستن این خوانش این است که معتقدان به این خوانش از یک سو نمی‌پذیرند که صرف رابطه استنادی، کافی برای حکم به جبران خسارت باشد و در جستجوی مبنایی اخلاقی (قاعده تقصیر) برای مسئولیت مدنی هستند، زیرا از نظر ایشان، واژه «مسئولیت» در هر جا به کار رود رنگ و طنین اخلاقی دارد و مسئول به کسی می‌گویند که خطا کار است و باید مکافات گناهی را که مرتکب شده است ببیند (Katouzian, 2006: 48) و از سوی دیگر، در پی تمهید اصلی مبنایی هستند که بر اساس آن بتوان حکم به جبران همه ضررها کرد. ایشان در یک عبارت کلیدی، بیان می‌کنند:

«نخستین هدف قانون‌گذار، جبران تمام ضررهاست» و سپس بلافاصله پس از این جمله در داخل پرانتز، این اصل را مؤید به (قاعده لاضرر) می‌کنند (Katouzian, 2006: 296). در جای دیگری هم ایشان در عبارتی مشابه می‌نویسند: «هیچ‌کس نباید به دیگری زیان برساند و هیچ ضرری نباید جبران نشده باقی بماند» و سپس بلافاصله این اصل را مؤید به قاعده لاضرر کرده و در پرانتز می‌نویسند: «لاضرر و لاضرار فی الإسلام» (Katouzian, 2006: 48). استناد ایشان در مقام تأیید اصل جبران همه خسارات، به قاعده لاضرر به روشنی مؤید این معناست که ایشان در سپهر مبانی مسئولیت مدنی و در مقام هدف‌گذاری برای این شاخه از حقوق، مشغول بیان مطالب هستند و از این حیث که صرف رابطه استنادی و ورود ضرر را کافی برای ایجاد مسئولیت مدنی نمی‌دانند و مسئولیت مدنی را مبتنی بر تقصیر می‌دانند باید بین نظر ایشان و خوانش حداکثری از این اصل، قائل به تفکیک شد.

تمایز بین این دو مفهوم (هدف‌گذاری مقنن برای لزوم جبران تمام ضررها از یک‌سو و توجه به لزوم وجود تقصیر از سوی دیگر) در عبارتی از کتاب استاد کاتوزیان جلوه عینی می‌یابد؛ توضیح اینکه، ایشان در قسمتی از کتاب خود می‌نویسد:

«در حقوق اسلام..... قانون‌گذار، هیچ ضرری را جبران نشده باقی نمی‌گذارد هرچند که عامل ورود آن، مقصر نیز نباشد. متنها نکته‌ای را که باید بر این نتیجه افزود این است که ضرر در صورتی جبران می‌شود که ناروا و غیرعادلانه باشد. لزوم ناروایی ضرر در بیشتر موارد ایجاب می‌کند که واردکننده‌ی زیان، مقصر باشد و گاه نیز بدون تقصیر هم این شرط تحقق می‌یابد» (Katouzian, 2006: 177).

ب. ارزیابی خوانش

در مقام ارزیابی این خوانش و به خصوص عبارت اخیر که در پایان قسمت قبل از استاد کاتوزیان نقل شد سه نکته شایان توجه به نظر می‌رسد:

نخست، باید گفت بر اساس نظر استاد کاتوزیان که معتقد به خوانش حداقلی از مفهوم اصل جبران همه خسارات هستند، قابل جبران بودن ضرر مشروط و منوط به ناروا بودن آن

می‌شود و همین به‌روشنی تمایز این خوانش با خوانش قبل را به نمایش می‌گذارد، زیرا در خوانش حداکثری دیدیم که طرفداران اصلی آن خوانش صراحتاً بیان داشتند:

«ضرر، مشروع و نامشروع و روا و ناروا ندارد و هر چه که عرفاً ضرر باشد و از سوی انسانی بر انسان دیگر وارد شود ... باید جبران شود و در آن هیچ شرطی از قبیل «تقصیر» لحاظ نشده است... معذک بعضی از استادان حقوق کوشیده‌اند که این ضابطه را نیز... ملحوظ معرفی کنند. تعبیرهایی از قبیل «ضرر نامشروع و نامتناسب» و «ضرر ناروا» که ناشی از همین برداشت است با... مبانی مسئولیت مدنی در اسلام منطبق نیست» (Bahrami Ahmadi, 2014: 134).

زیرا از نظر ایشان «هر ضرری نارواست و باید جبران شود» (Bahrami Ahmadi, 2014: 160). بر خوانش حداقلی از اصل جبران همه خسارات این ایراد وارد است که مشخص نیست اگر اصل، جبران همه خسارت‌هاست چرا حکم به جبران باید منوط به تقصیرآمیز بودن عمل شود؟ با فرض پذیرش خوانش حداکثری، چنین ایرادی بر آن خوانش وارد به نظر نمی‌رسد چون در خوانش حداکثری، لزوم جبران ضرر مشروط به تقصیر عامل ضرر نشده است.

دوم، برفرض که بپذیریم آنچنان‌که استاد کاتوزیان می‌گویند زیانی قابل جبران است که ناروا باشد در این صورت، نکته‌ی ابهام‌آمیزی که به چشم می‌خورد این است که اگر «قانون‌گذار، هیچ ضرری را جبران نشده باقی نمی‌گذارد» (Katouzian, 2006: 177) چرا باید معیار تشخیص روا یا ناروا بودن زیان را به تقصیر واردکننده زیان گره زد و قائل بر این بود که «در بیشتر موارد» اگر واردکننده زیان مقصر نباشد، ضرر، ناروا نبوده و در نتیجه قابل جبران هم نیست؟ به نظر می‌رسد برای کشف اینکه ضرر «ناروا» بوده یا نه باید وضعیت زیان‌دیده در نظر گرفته شود نه اینکه شرایط عملی که عامل زیان انجام داده - مثلاً تقصیرآمیز بودن فعل او - را مؤثر در حکم به جبران دانست؛ در واقع در بحث ناروایی زیان، سؤال این است که آیا زیان‌دیده مستحق زیانی که به او تحمیل شده، بوده است یا خیر؟ درحالی‌که می‌بینیم استاد کاتوزیان معتقد است در تشخیص

این امر، «در بیشتر موارد»، باید بجای توجه به زیان دیده به ماهیت فعل عامل زیان توجه کرد و اگر وی تقصیر نکرده، قائل بر این شد که زیان به طور «روا» بر زیان دیده تحمیل شده و نتیجتاً قابل جبران نیست؛ در حقیقت، بنا بر آنچه استاد کاتوزیان می‌گویند زیان دیده‌ای که هدف حقوق، جبران خسارت اوست و بدون وجود هیچ رابطه قراردادی با عامل زیان و بدون انجام هیچ عملی، حقوقش مورد تجاوز قرار گرفته و متحمل زانی شده برای اینکه ببیند آیا زیانش قابل جبران خواهد بود یا نه باید منتظر بماند تا مشخص شود آیا فعل عامل زیان، توأم با تقصیر بوده است یا خیر؛ یعنی گرچه هدف حقوق مسئولیت مدنی جبران خسارت است اما استحقاق یک طرف نسبت به جبران خسارتی که بر وی وارد شده، منوط به وجود یا نبود ویژگی خاصی (تقصیر) در فعل طرف مقابل می‌شود درحالی‌که چنین امری به نظر، صحیح نمی‌رسد، زیرا وقتی ما از قابلیت جبران خسارت زیان دیده صحبت می‌کنیم «روا» یا «ناروا» بودن ضرر، قاعداً باید نسبت به خود او در نظر گرفته شود و نه شخص دیگری غیر از او.

از همین منظر است که انتقاد طرفداران خوانش حداکثری بر نظریه استاد کاتوزیان در این قسمت وارد به نظر می‌رسد؛ آنجا که بیان می‌دارند:

«فقها به استناد قاعده لاضرر گفته‌اند که «ماهیت ضرر» در اسلام نیست. لذا اگر فرض شود فردی بدون تقصیر به دیگری ضرری وارد آورد و این ضرر جبران نشود و یا اینکه چنین ضرری مباح باشد، چنین حکمی خلاف شرع اسلام است» (Bahrani, 2014: 373).

جوهره این انتقاد قابل تأیید است که اگر اصل، جبران همه خسارات زیان دیده است چرا باید تقصیر عامل زیان، در زمینه قابلیت جبران یا عدم قابلیت جبران این خسارات نقشی بازی کند.

سوم، به نظر می‌رسد که چنین نتیجه‌ای (هدف دانستن جبران همه خسارات از یک سو و دخالت دادن تقصیر در حکم به قابل جبران بودن خسارات از سوی دیگر) با فرض قانون‌گذاری حکیمانه نیز سازگار به نظر نمی‌رسد، زیرا اگر آنچنان‌که استاد

کاتوزیان می‌گوید «قانون‌گذار هیچ ضرری را جبران نشده باقی نمی‌گذارد» چرا باید آن‌چنان‌که خود استاد کاتوزیان بیان می‌دارند «در بیشتر موارد» جبران ضرر را مشروط به امری (تقصیر عامل زیان) کند که در بسیاری از موارد ورود زیان محقق نیست؟! توضیح آنکه امروزه در بسیاری موارد (از جمله کلیه مواردی که نظریه مسئولیت محض یا نظریه خطر اعمال می‌شود)، عامل زیان مقصر نبوده و در نتیجه اگر معیار مسئولیت، تحقق تقصیر باشد یا حتی اگر تقصیر را نه معیار مسئولیت بلکه صرفاً وسیله‌ی احراز رابطه سببیت بدانیم در هر حال، منجر به این خواهد شد که بسیاری از ضررها جبران نشده باقی بمانند؛ در واقع در این صورت، مقنن در مرحله تنظیم قانون، از ابزار در دسترس خود (وضع و جعل شرایط و ارکان مسئولیت مدنی) به نحوی استفاده می‌کند که با هدفی که از قبل ترسیم کرده در تنافی به نظر می‌رسد.

توضیح اینکه مقنن، بنا بر آنچه استاد کاتوزیان بیان می‌کنند، هدف خود را جبران همه ضررها قرار داده (Katouzian, 2006: 296)؛ اما همان مقنن، برای نیل به چنین هدفی، بیان می‌دارد که «ضرر در صورتی باید جبران شود که ناروا و غیرعادلانه باشد» (Katouzian, 2006: 177) و در همین راستا ایشان معتقدند مقنن در قوانین موضوعه تقصیر را مبنای مسئولیت (Katouzian, 2006: 221 & 223-224) و شارع در حقوق اسلامی، تقصیر را «در بیشتر موارد»، شرط ناروا بودن ضرر (Katouzian, 2006: 177) دانسته است؛ به نظر می‌رسد که چنین کاری چه از سوی مقنن در قوانین موضوعه و چه از سوی شارع در حقوق اسلامی، اگر صورت گرفته باشد، منافی با قانون‌گذاری حکیمانه است؛ به عبارت دیگر، از چنان هدفی (جبران همه خسارات)، انتظار چنین تمهید وسیله‌ای (دخالت دادن تقصیر در حکم به جبران خسارت) نمی‌رود. این تناقض نه در قول کسانی به چشم می‌خورد که معتقد به خوانش حداکثری از اصل جبران همه خسارات هستند و نه در قول کسانی که به کلی معتقد به اصل جبران همه خسارات نیستند. در قول معتقدین به خوانش اول، به چشم نمی‌خورد زیرا همچنان که در قسمت مربوطه بیان شد آنان بنا بر استدلال‌های خود که در جای خود باید مورد بررسی قرار

گیرد معتقدند هدف مقنن، جبران همه ضررهاست و به همین دلیل، تقصیر نه رکن مسئولیت است، نه شرط آن و نه وسیله‌ی احراز رابطه سببیت؛ نتیجتاً طبیعی است که ایشان معتقد باشند صرف وجود رابطه استنادی، با یا بدون تقصیر، کافی برای صدور حکم به جبران خسارت است. در قول کسانی هم که معتقد به اصل جبران همه خسارات نیستند تناقضی به چشم نمی‌خورد، زیرا ایشان از اصل، قبول ندارند که هدف مقنن جبران همه ضررهاست. به همین دلیل، منطقی است برای تقصیر، نقشی در احراز مسئولیت قائل باشند و از این طریق در راه جبران برخی از خسارات ایجاد مانع کنند و برخی از آن‌ها را لازمه زندگی اجتماعی ببینند اما در خصوص نظر استاد کاتوزیان جای پرسیدن این سؤال از ایشان وجود دارد که اگر همچنان که ایشان بارها بیان می‌کنند هدف مقنن و در کل، هدف حقوق مسئولیت مدنی جبران تمام ضررهاست و همه قواعد حقوق مسئولیت مدنی باید در این راستا سامان داده شود و در موارد تردید در قابلیت جبران خسارتی خاص، این اصل باید به‌عنوان «اصلی راهنما» (Katouzian, 296: 2006) ملاک عمل قرار گیرد، چرا باید نیل به چنین هدفی ظاهراً والا، صرفاً مقید به جایی شود که فعل زیان‌بار ناشی از تقصیر مرتکب باشد؟!۹۱

۱. در پایان این بحث و در مقام جلوگیری از خلط مفاهیم، ضروری است بیان شود برخی از حقوقدانان ایرانی معنای دیگری از این اصل اراده می‌کنند که با آنچه در فوق توضیح داده شد و جریان غالب در دکترین نظام حقوقی ما را تشکیل می‌دهد متفاوت است. در این معنا که نه متوجه مبانی فلسفی مسئولیت مدنی، بلکه متوجه رکن خسارت به‌عنوان یکی از ارکان سه‌گانه مسئولیت مدنی - در کنار فعل زیان‌بار و رابطه سببیت - است، منظور از این اصل این است که صرف نظر از این موضوع که مبنای فلسفی مسئولیت مدنی را چه بدانیم، در خصوص انواع گوناگون خسارات (اعم از مادی، معنوی و بدنی)، اصل، بر این است که هر زیانی، صرف نظر از نوع آن، در صورت جمع بودن دو رکن دیگر مسئولیت مدنی (فعل زیان‌بار و رابطه سببیت) باید جبران شود. به‌عبارت دیگر، پس از اینکه مبنای مسئولیت مدنی انتخاب شد نوع زیان، نباید تأثیری در قابلیت جبران یا عدم قابلیت جبران آن داشته باشد. البته در این معنا، اصل جبران همه خسارات، هیچ نظری، نقیماً یا اثباتاً در خصوص مبنای مسئولیت مدنی ندارد و تصمیم‌گیری در این خصوص باید در جای خود صورت گیرد. اگر درصدد بررسی این اصل در این معنا باشیم، نیازی به مذاقه در مبنای فلسفی مسئولیت مدنی نداریم، زیرا این معنا، صرف نظر از معیار و مبنای مسئولیت مدنی و صرفاً متمرکز بر این نکته است که آیا به مصلحت نظام حقوقی هست که اصل

۳-۲-۲. نتیجه

تا اینجا اجمالاً بیان کردیم دست کم دو خوانش متفاوت از اصل جبران همه خسارات در نظام حقوق مسئولیت مدنی ما مورد استفاده قرار می‌گیرد. در خوانش حداکثری، صرف وجود رابطه استنادی برای حکم به لزوم جبران خسارت کافی است و حتی در صورت نبود رابطه‌ی استنادی - مثل ورود خسارت در اثر قوه قاهره - یا نامعلوم بودن کامل عامل زیان، نیز باید خسارت از بیت‌المال جبران شود. صرف اینکه عنوان «زیان» محقق شده باعث می‌شود شرط لازم و کافی برای حکم به جبران خسارت وجود داشته باشد و همه گفتگو در این است که چه کسی باید زیان را جبران کند و گرنه در خصوص اصل جبران، تردیدی وجود ندارد. صرف نظر از قبول یا رد این خوانش، باید پذیرفت این خوانش دچار تناقض درونی نیست و مدعیات آن نه اعم یا اخص از استدلال‌ها بلکه دقیقاً برابر با آنهاست. این نظریه بیان می‌دارد چون هدف جبران تمام خسارت‌ها و مینا و اصل، صرف احراز رابطه استنادی است پس نتیجه این است که تمام خسارت‌ها باید جبران شود ولو ناشی از تقصیر فاعل فعل زیان‌بار نباشد؛ این در حالی است که چنین انسجام و همبستگی‌ای بین مبانی و نتایج نظریه بیان‌شده در خوانش حداقلی به چشم نمی‌خورد. توضیح اینکه در این خوانش، هدف جبران تمام خسارت‌هاست ولی مبنای مسئولیت و قاعده‌ی عمومی تحمیل ضمان، تقصیر است. این

کلی در مورد جبران خسارت انواع گوناگون زیان داشته باشیم؟ یا بهتر است نظام حقوقی در مورد هر نوع، جداگانه تصمیم بگیرد؟ در این معنا عبارت کامل اصل این خواهد بود: «اصل جبران همه انواع یا مقولات خسارات» که قسمت «انواع یا مقولات» در تقدیر گرفته شده و بیان نشده است اما از توضیحات استنادی که درصدد بحث در خصوص این اصل در این معنا هستند معلوم است که ایشان چنین معنایی از این اصل را مراد کرده‌اند (Babaii, 2015: 41). برای اشاره به این معنا می‌توان اصطلاح «مفهوم مقوله‌ای اصل» را وضع کرد.

این مقاله، منصرف از این معناست. بررسی تحلیلی و تفصیلی معانی گوناگون اصل جبران همه خسارات در ادبیات حقوقی ایران و نشان دادن نسبت موجود بین این معانی، خود، موضوع مقاله‌ای جداگانه است که نگارندگان در صورت بقای عمر، در آینده‌ای نزدیک به نگارش آن همت گماشته و به محضر جامعه حقوقی ایران تقدیم خواهند کرد.

امر باعث می شود در موارد فقد نص قانونی، چنانچه زیان ناشی از تقصیر نباشد بلاجبران رها شود و خود بخود نقض هدفی که ترسیم شده است محقق شود. صرف نظر از اختلاف موجود بین خوانش حداکثری و خوانش حداقلی، به هر روی در این معنا، عبارت کامل اصل این خواهد بود: «اصل جبران همه خسارات در موارد سکوت قانون» که قسمت «در موارد سکوت قانون» در تقدیر گرفته شده و بیان نشده است اما از توضیحات معتقدان به این اصل در این معنا و مواردی که دست به اعمال آن می زنند اراده چنین معنایی روشن است.

آنچه برای اثبات چنین اصلی در این معنا باید مدنظر قرار گیرد، مباحث مربوط به مبانی فلسفی مسئولیت مدنی است؛ به همین دلیل برای سهولت یادآوری، عنوان «مفهوم مبنایی» را برای آن وضع کرده ایم. اثبات چنین اصلی در این معنا منوط به این است که بررسی شود چه منطقی ایجاب می کند هدف اصلی حقوق مسئولیت مدنی، جبران خسارت دانسته شود به نحوی که منتج به تمهید اصلی شود که بر اساس آن، به طور پیش فرض، قاعده ای کلی وجود داشته باشد که در کلیه موارد فقد منابع قانونی، ملاک عمل قرار گرفته و بر اساس آن حکم به جبران خسارت، صورت گیرد؟ حقوق مسئولیت مدنی با حکم به جبران کلیه خسارات در این معنا، در پی وصول به چه هدفی است؟ اگر فرض اولیه این است که در هر واکنش یا عدم واکنش مقنن، حکمتی نهفته است در این صورت باید بررسی کرد و دید آیا اینکه حقوق مسئولیت مدنی در پی هر خسارتی، واکنشی نشان دهد حکمتی دارد یا خیر؟ اگر وجود نسبت یک به یک بین وقوع ضرر و واکنش مقنن، لزوم و حکمتی ندارد پس چرا این اصل، تمهید شده و مکرراً مورد استناد قرار می گیرد و اگر چنین حکمتی وجود دارد، آن حکمت، چیست؟ آیا اصولاً چنین منطقی که منجر به استنباط چنین اصلی شود در بین فیلسوفان و نظریه پردازان حقوقی ابراز شده است؟

در قسمت بعد بررسی می کنیم که آیا در بین مبانی کثرت گرای حقوق مسئولیت مدنی دیدگاهی ابراز شده است که اقتضای جبران تمام همه خسارت ها را داشته باشد؟

۳. بیان نظریات

در این قسمت ابتدا خوانش‌های مختلف از کثرت‌گرایی تبیین شده و سپس مورد ارزیابی انتقادی قرار می‌گیرند.

۳-۱. تکمیل‌گرایی^۱ (تلاشی برای هماهنگی بین عدالت اصلاحی و توزیعی)

۳-۱-۱. تبیین نظریه

در سال ۱۹۹۳، *ایزاک انگلارد* مفهوم تکمیل‌گرایی را ارائه داد و سپس در آثار دیگر خود، آن را توضیح داده و تبیین کرد (Englard, 1993: 85-92 & 1995:183 & 2005:361). وی در مقام بیان نمونه‌هایی از نظریه‌های معارض که می‌توانند با استفاده از مفهوم تکمیل‌گرایی تحت لوای یک نظریه‌ی کثرت‌گرا، مورد استفاده قرار بگیرند، عدالت اصلاحی از یک‌سو و عدالت توزیعی از سوی دیگر (دو گونه مانعه‌الجمع از عدالت) و نیز اخلاق کانتی از یک‌سو و اخلاق سودمحور از سوی دیگر (دو گونه مانعه‌الجمع از معیار رفتار اخلاقی^۲) را مورد اشاره قرار می‌دهد. هرکدام از دو نظریه معارض، دیگری را محدود می‌کند و بنابراین به جای یک نظریه یکنواخت، با نظریه‌ای مرکب از اختلاط دو نظریه معارض اما منسجم و هماهنگ مواجه خواهیم بود که هر کدام بر دسته‌ای از موارد حکومت می‌کنند (Englard, 1995: 193-194). این نظریه آن‌گونه که انگلارد در عرصه حقوق آن را ارائه می‌کند عمدتاً در پی حل کردن تعارض بین عدالت اصلاحی و توزیعی و درصدد ایجاد هماهنگی بین این دو هدف است. از نظر انگلارد، مفهوم عدالت در معنای توزیعی آن، تکمیل‌کننده مفهوم عدالت در معنای اصلاحی آن است.

1. Complementarity

۲. بر اساس خوانش کانت، معیار اخلاقی بودن در ذات خود عمل و انگیزه‌های انجام آن و به‌رحال صرف‌نظر از نتایج آن نهفته است و بر اساس خوانش سودمحور، معیار اخلاقی بودن در سودی است که در نهایت، از آن رفتار عاید می‌شود و چیزی به نام ذات رفتار صرف‌نظر از نتایج آن، نمی‌تواند منشأ داوری در خصوص اخلاقی بودن رفتار باشد (Palmer, 1995:11).

انگلارد، از یک طرف الزام فاعل زیان به جبران خسارت و اعمال مجازات مدنی را به عنوان بخشی از نظریه عدالت اصلاحی و از طرف دیگر بازدارندگی و توزیع زیان را به عنوان اجزائی از نظریه عدالت توزیعی (جمع بین اهداف ابزارگرا) قلمداد می‌کند و به این ترتیب بین این سه هدف عمده وحدت‌گرا جمع می‌کند (Englard, 1993: 145). بنا به عقیده انگلارد همیشه ضروری است که در هر حادثه زیان‌بار امکان یا عدم امکان اعمال همه اهداف مسئولیت مدنی مورد بررسی قرار گیرد (Englard, 1993: 56). البته از نظر وی، چنین نیست که عدالت توزیعی همیشه با عدالت اصلاحی در تعارض باشد؛ برای مثال، این تصور که یک شخص ثروتمند، با سخاوت بیشتری به اشخاص فقیر کمک خواهد کرد (مفهوم مشهور جیب بزرگ) - که مفهوم بنیادین نظریه عدالت توزیعی تلقی می‌شود - مبتنی بر یک ایده‌ی اخلاقی (سخاوت) است و مبتنی کردن حقوق بر اخلاق به نوبه خود، مفهوم بنیادین نظریه عدالت اصلاحی نیز تلقی می‌شود. بنا به عقیده انگلارد، نظریه بازدارندگی نیز در این میان، در چهارچوب کلی نظریه عدالت توزیعی طبقه‌بندی می‌شود که احتمالاً با نظریه عدالت اصلاحی هم سازگار است، زیرا تحمیل مسئولیت نه تنها خطا را اصلاح می‌کند (عدالت اصلاحی)، بلکه خاطیان بالقوه را نیز ارتکاب فعل تقصیرآمیز بر حذر می‌دارد (بازدارندگی) (Englard, 1993: 145).

در حالی که انگلارد ترجیح می‌دهد در خصوص تناقض‌های موجود در این اهداف صحبت نکند و به جای آن بر دستیابی به راهکاری برای هماهنگی بین آن‌ها متمرکز شود، اما در نهایت این واقعیت را مورد اشاره قرار می‌دهد که در تحلیل نهایی باید به نظریه عدالت اصلاحی وزن بیشتری داده شود^۱. بر اساس آنچه انگلارد بیان می‌دارد هیچ نظام حقوق مسئولیت مدنی نمی‌تواند وجود داشته باشد مگر اینکه عدالت اصلاحی هسته مرکزی آن باشد و بنابراین او صراحتاً عدالت اصلاحی را بر عدالت

۱. در واقع هم نظریه‌ی انگلارد، با هدف اصلاح و تعدیل نظریه‌ی عدالت اصلاحی وینریب، ارائه شده بود. برای بررسی تحلیلی نظریه‌ی عدالت اصلاحی با خوانش وینریب مراجعه کنید به: (Shahrokhi and Rahimi, 2021:)

توزیعی مرجح می‌داند (Englard, 1993: 16 & 145). انگلارد معتقد است که اگر قرار باشد اهداف بازدارندگی، کارایی اقتصادی و توزیع زیان هم به خمیرمایه اولیه مسئولیت مدنی اضافه شود این معجون، هسته‌ی مرکزی خود را که در تقصیر یافت می‌شود از دست می‌دهد (Englard, 1993: 16 & 111).

۲-۱-۳. ارزیابی نظریه

آنچه از منظر بحث ما اهمیت دارد بیان نسبت این دیدگاه با اصل جبران همه خسارات است. به نظر می‌رسد خواه از منظر خوانش اصیل از نظریه تکمیل‌گرایی به این نظر نگریسته شود و خواه از دیدگاهی که انگلارد مطرح می‌کند در هر دو صورت، اصل جبران همه خسارات از این نظر مستفاد نخواهد شد.

بر اساس خوانش اصیل از نظریه‌ی تکمیل‌گرایی، در مورد هر پرونده یا باید نظریه عدالت اصلاحی اعمال شود یا نظریه عدالت توزیعی. در این خوانش، امکان اعمال هر دو نظریه در آن واحد وجود ندارد، زیرا به یاد داریم که بر اساس نظریه تکمیل‌گرایی در علوم طبیعی که نظریه انگلارد منبعث از آن است، نور یا ذره است یا موج؛ بنابراین اگر قرار است بر اساس این خوانش، در هر پرونده، یکی از دو نظریه عدالت اصلاحی یا عدالت توزیعی اعمال شود قطعاً از اصل جبران همه خسارات تخطی خواهد شد، زیرا همچنان که قبلاً بیان شد (Shahrokhi and Rahimi, 2021: 162) در پرونده‌ای که نظریه عدالت اصلاحی اعمال می‌شود خسارت‌های ناشی از افعالی که تقصیر محسوب نشوند (مواردی که معمولاً در نظام‌های حقوقی، نظریه مسئولیت محض اعمال می‌شود) قابل جبران نخواهند بود و در پرونده‌ای که نظریه عدالت توزیعی اعمال شود نیز آنچه اهمیت دارد نه جبران خسارت، بلکه توزیع عادلانه ثروت است؛ این به آن معناست که اگر در فرضی، عامل زیان شخصی تنگدست است درحالی‌که زیان‌دیده، شخصی ثروتمند است که میزان زیان، در برابر سرجمع دارایی او مبلغی ناچیز بیش نیست درحالی‌که حکم به جبران زیان، عامل زیان را از هستی اقتصادی ساقط می‌کند، معتقدان

به نظریه عدالت توزیعی بخصوص در موارد اضرار غیر عمدی، باکی از حکم به عدم جبران خسارت نخواهند داشت. پس مقتضای این خوانش از نظریه تکمیل‌گرایی، حکم به جبران همه خسارات نخواهد بود.

در نقطه مقابل، اگر آنچنان‌که انگلارد معتقد است در نظریه تکمیل‌گرایی، باید خوانشی معیار قرار گیرد که به موجب آن، نظریه عدالت اصلاحی نقطه کانونی مسئولیت مدنی باشد ضمن اینکه کثرت‌گرا بودن چنین نظریه‌ای در چنین خوانشی مورد خدشه است، اصل جبران همه خسارات نیز حاکم نخواهد شد، زیرا همچنان‌که سابقاً بیان شد هر جا عدالت اصلاحی حاکم باشد فقط در مواردی حکم به جبران خسارت خواهد شد که به نوعی عنصر خطا در آن دخیل باشد و در چنین شرایطی اگر به سایر ملاحظات (نظیر باز توزیع عادلانه ثروت یا حداکثرسازی آن) اهمیت هنجاری داده شده و عنصر اخلاقی خطا نادیده انگاشته شود، منافی با خوانشی است که انگلارد ارائه می‌کند که به موجب آن، عنصر مرکزی مسئولیت مدنی، باید منطبق با نظریه عدالت اصلاحی و حاکمیت معیار تقصیر باشد.

۳-۲. بازدارندگی بهینه به عنوان هدف اصلی و مهار آن با ملاحظات عدالت اصلاحی

۳-۲-۱. تبیین نظریه

در سال ۱۹۹۷، شوارتز^۱ در مقاله‌ای، دو هدف اصلی حقوق مسئولیت مدنی (عدالت اصلاحی و بازدارندگی) را مورد امعان نظر قرار داد (Schwartz, 1997: 1801 & 1804). به عقیده شوارتز، با توجه به رویکرد معطوف به گذشته^۲ و جبرانی^۳ حاکم بر نظام فعلی موجود در حقوق مسئولیت مدنی، این نظام به اندازه‌ای که از نظر تحلیل اقتصادی

۱. (Gary T. Schwartz) متولد ۱۹۳۹ و درگذشته به سال ۲۰۰۱؛ وی فارغ‌التحصیل دانشگاه هاروارد و برای

مدت بیش از ۳۲ سال استاد حقوق دانشگاه کالیفرنیا در لس‌آنجلس (یو. سی. آل. ای.) بود.

2. Retrospective character.

3. Ex post.

حقوق، کافی باشد هدف بازدارندگی را مورد لحاظ قرار نمی‌دهد و نسبت به اهمیت بالای آن غفلت می‌کند. شوارتز ایده قبول عدالت اصلاحی به‌عنوان تنها هدف حقوق مسئولیت مدنی را مورد حمله قرار می‌دهد. او چنین استدلال می‌کند که بسیار مشکل است نظریه عدالت اصلاحی بتواند در کنار و به همراه نظریه بازدارندگی به حیات خود ادامه دهد، زیرا نظریه بازدارندگی برخلاف نظریه عدالت اصلاحی، عواملی دیگر جدای از دو طرف رابطه زیان‌بار - عامل زیان و زیان‌دیده - را هم در محاسبات خود وارد می‌کند (Schwartz; 1997: 1809). بنا به عقیده شوارتز، نظریه بازدارندگی میزان خطر (ریسک) ایجاد شده را مورد بررسی قرار می‌دهد درحالی‌که نظریه عدالت اصلاحی به میزان خسارتی که در عالم واقع ایجاد شده است نظر دارد. به‌موجب نظریه عدالت اصلاحی و برخلاف نظریه بازدارندگی، مسئولیت باید صرفاً بر عامل زیان تحمیل شود و نه لزوماً بر بهترین پیشگیری‌کننده‌ای که این امکان را داشت که بتواند با کمترین هزینه از وقوع خسارت جلوگیری کند. اگر قرار باشد بر اساس نظریه عدالت اصلاحی محض عمل شود، فضای خالی‌ای برای در نظر گرفتن ملاحظات توزیعی که عوامل دیگری غیر از فاعل خطا و زیان‌دیده را در نظر می‌گیرد وجود نخواهد داشت. وی بر این اعتقاد است که به‌جز در مواردی که ملاحظات عدالت اصلاحی مانعی بر سر راه این امر ایجاد کند نظریه بازدارندگی بهینه باید به‌عنوان هدف کانونی و مرکزی حقوق مسئولیت مدنی مورد توجه قرار بگیرد. شوارتز چنین بیان می‌کند که هدف از تحمیل وظیفه به جبران خسارت، ایجاد بازدارندگی است اما این ایجاد بازدارندگی تا جایی مطلوب است که با معیار عدالت اصلاحی ناسازگار نباشد. به این ترتیب، هدف اصلی و فلسفه کانونی حقوق مسئولیت مدنی، از نظر شوارتز و برخلاف دیدگاه انگلارد، بازدارندگی است و عدالت اصلاحی، صرفاً به‌عنوان یک نظریه جانبی و برای مهار آن عمل می‌کند. شوارتز معتقد است اهداف حقوق مسئولیت مدنی با یکدیگر در تعارض و تصادم نیستند، بلکه صرفاً با یکدیگر متفاوت هستند. عدالت اصلاحی از جایی شروع می‌شود که منطقی برای اعمال نظریه بازدارندگی وجود نداشته باشد. به‌عبارت دیگر اگر

نظریه بازدارندگی نتواند مانع ارتکاب فعل زیان‌بار شود و فعل زیان‌بار، واقع شده و خسارت به بار آید در این صورت، طرف زیان‌دیده می‌تواند از فاعل فعل زیان‌بار درخواست کند که خطاهای ایجاد شده را اصلاح کند. از همین منظر است که شوارتز اضافه می‌کند که نظریه بازدارندگی هم نوعی از عدالت را با خود همراه دارد منتها این عدالت، از نوعی دیگر است (Schwartz, 1997: 1831 & 1832). توضیح اینکه نظریه عدالت اصلاحی، عدالت و انصاف را در این می‌بیند که پس از وقوع خسارت، حکم به جبران آن کند و بدین نحو به عدالت نائل شود در حالی که اگر نظریه بازدارندگی به نحو مطلوبی محقق شود اصولاً بسیاری از ضررها به بار نمی‌آیند تا بحث جبران بی‌عدالتی محقق شود؛ لذا وی چنین نتیجه می‌گیرد که این چنین نیست که نظریه بازدارندگی بیگانه از مفهوم عدالت باشد منتها بجای عدالت در مفهوم جبران پس از وقوع خسارت، متمرکز بر عدالت در مفهوم جلوگیری از وقوع خسارت است. در نتیجه به عقیده شوارتز، نظریه بازدارندگی نه تنها در بردارنده منفعت‌گرایی اقتصادی بلکه مبتنی بر اصول اخلاقی هم هست.

۲-۲-۳. ارزیابی نظریه

اگر بخواهیم نسبت این نظریه را با اصل جبران همه خسارات بیان کنیم باید بگوییم آنچه از این نظریه مستفاد می‌شود این نیست که همه ضررها باید جبران شوند. این نظریه همچنان که خود شوارتز هم به آن معترف است تلفیقی از دو نظریه بازدارندگی بهینه و عدالت اصلاحی است؛ قبلاً بیان شد (Shahrokhi and Rahimi, 2021: 172) که از هیچ‌یک از این دو نظریه، اصل جبران همه خسارات استفاده نمی‌شود، بنابراین منطقی است که چنین نتیجه‌گیری شود که از حاصل جمع این دو نظریه هم به طریق اولی، اصل جبران همه خسارات به دست نخواهد آمد.

اگر بخواهیم نسبت نظریه شوارتز با اصل جبران همه خسارات را بیان کنیم باید بگوییم اگر فعالیتی وجود داشته باشد که گرچه خطری برای دیگران ایجاد می‌کند که

ممکن است منتهی به بروز خسارتی شود اما ثروت بیشتری عاید جامعه می‌کند و درعین حال، فعالیت هم به گونه‌ای نیست که از نظر اخلاقی خطا و قابل سرزنش باشد خسارت ناشی از آن فعالیت قابل جبران نخواهد بود. در بسیاری از مواردی که در فعالیت‌های اقتصادی، امروزه نظریه خطر (مسئولیت محض) اعمال می‌شود وضعیت به همین منوال است. ماشین‌آلات و ابزارهای صنعتی، به حکم طبیعت و ذات فعالیت خود یا در اثر نقص علم بشر در زمان حاضر، خطرهایی برای کارگران یا سایرین ایجاد می‌کنند؛ خسارتی به بار می‌آید؛ ثروتی که در اثر آن فعالیت ایجاد می‌شود بسیار بیشتر از خسارتی است که به بار آمده، شخص خاصی هم مقصر به معنای اخلاقی کلمه نیست. بنا بر نظریه‌ی شوارتز که تلفیقی از نظریه بازدارندگی و عدالت اصلاحی است نیازی به جبران خسارت نخواهد بود و اصل جبران همه خسارات نقض خواهد شد.

۳-۳. انتخاب کاراترین شیوه از میان اخلاقی‌ترین اهداف

۱-۳-۳. تبیین نظریه

در سال ۲۰۰۱ مارک گیستفلد^۱ پیشنهاد کرد که از میان کاراترین شیوه‌های ممکن برای اعمال قواعد مسئولیت مدنی، اخلاقی‌ترین و عادلانه‌ترین شیوه باید انتخاب شود. رویکرد او نتیجه دیدگاهی است که برای دولت در زمینه رفاه اجتماعی قائل به وجود وظیفه است. نظریه گیستفلد گونه‌ای از تحلیل اقتصادی حقوق است که در آن، نفع عمومی اجتماع، رفاه اجتماعی، رفاه فردی و توزیع مناسب‌تر امکانات رفاهی به جای حداکثرسازی ثروت جامعه مد نظر قرار می‌گیرد (Geistfeld, 2001: 250 & 268).

به عقیده گیستفلد نظریه تحلیل اقتصادی حقوق بدون دارا بودن یک مبنای اخلاقی، نظریه‌ای ناقص است. گیستفلد استدلال می‌کند که رفاه عمومی جامعه تابعی است از

۱. دانش‌آموخته دکتری دانشگاه کلمبیا، عضو تمام‌وقت هیئت علمی دانشکده حقوق دانشگاه نیویورک و از سال ۲۰۱۴ استاد مدعو در دانشکده حقوق دانشگاه هاروارد.

رفاه افراد جامعه که این خود، مشروط است به رعایت ملاحظات نظیر برابری، ایمنی شخصی و عدالت و این ملاحظات باید بر رعایت آزادی شخص خاصی مقدم داشته شود یعنی دادن آزادی به شخص خاصی نباید مستمسکی برای نقض حقوق دیگران شود. از آنجاکه تحلیل اقتصادی حقوق باید به بررسی این امر محدود شود که کدام قاعده مسئولیت به بهترین شکل ممکن می‌تواند با وارد کردن کمترین هزینه، مانع وقوع فعل غیراخلاقی شود، در این صورت در مواردی که راهکارهای متعددی برای به حداکثر رساندن ثروت جامعه وجود دارد، ضروری است که از میان آن راهکارها راهی اخلاقی انتخاب شود که به‌طور عادلانه‌ای بر رفاه انفرادی اشخاص جامعه تأثیر بگذارد (Geistfeld, 2001: 251-253 & 265-268)؛ به این شکل، راهکارهای اقتصادی که فاقد الزام‌های اخلاقی یا حتی مخالف اخلاق باشند، به‌کلی از دایره احتمالات خارج می‌شوند ولو منتهی به حداکثرسازی ثروت جامعه شوند، زیرا آنچه در این دیدگاه مهم است افزایش ثروتی است که توأم با افزایش رفاه باشد. بر این اساس هدف از اعمال قواعد مسئولیت مدنی، نه حداکثرسازی ثروت^۱، بلکه حداکثرسازی رفاه اجتماعی^۲ خواهد بود. بنا بر این نظریه، هدف حقوق مسئولیت مدنی که یک ابزار مهندسی اجتماعی است - و این هدف، بر اساس این نظر، افزایش رفاه اجتماعی است - عمدتاً خارج از حوزه تحلیل‌های اقتصادی محض است؛ بنابراین، تحلیل اقتصادی حقوق، نمی‌تواند ارائه‌دهنده مبنایی اخلاقی برای حقوق مسئولیت مدنی باشد. در این نظریه، نقش تحلیل اقتصادی در این حد خلاصه می‌شود که معین کند آیا یک قاعده حقوقی، می‌تواند باعث محقق شدن مبنای اخلاقی مسئولیت مدنی شود یا خیر. نتیجه اینکه تحلیل اقتصادی، نوعی تحلیل توصیفی است که بجای اینکه جایگزینی برای نظریات اخلاقی در حوزه مسئولیت مدنی باشد، مکمل و متمم آن‌هاست.

-
1. maximization of wealth.
 2. maximization of social welfare.

نظریه عدالت اصلاحی، متمرکز بر ملاحظات اخلاقی ناشی از سرزنش فعل توأم با تقصیر و جبران بی‌عدالتی ناشی از انجام این فعل، صرف‌نظر از نتایج اقتصادی آن است. در سوی دیگر نظریه عدالت توزیعی متمرکز بر توزیع بهینه ثروت بین آحاد جامعه و از این طریق افزایش رفاه اجتماعی، صرف‌نظر از تقصیرآمیز بودن فعل عامل زیان است و در سمت دیگر، نقطه کانونی نظریه تحلیل اقتصادی بنا بر خوانش غالب از آن، افزایش و حداکثرسازی ثروت جامعه، صرف‌نظر از توزیع بهینه ثروت و نیز صرف‌نظر از لزوم جبران خسارت ناشی از فعل قابل سرزنش اخلاقی است. حاصل آنچه در تحلیل نظریه گیستفلد قابل مشاهده است را به این شکل می‌توان خلاصه کرد که تکرگرایی در این نظریه این‌گونه متجلی می‌شود که این نظریه مبنایی اخلاقی، شیوه‌ای عمدتاً متکی بر تحلیل اقتصادی و هدفی متمرکز بر افزایش رفاه اجتماعی دارد و از این طریق بین کلیه نظریات وحدت‌گرا جمع می‌کند.

۲-۳-۳. ارزیابی نظریه

آیا می‌توان از مفاد این نظریه، اصل جبران همه خسارات را مستفاد کرد؟ به نظر می‌رسد پاسخ، همچنان منفی است. حاصل تدقیق در مفاد نظریه این است که گیستفلد در نظریه خود، در مقام تبیین نسبت بین نظریات معطوف به اخلاق و دیدگاه‌های متمرکز بر کارایی اقتصادی به قدر مورد نیاز واضح عمل نکرده است. در نتیجه این عدم وضوح، می‌توان دو خوانش گوناگون از این نظریه به دست داد که در هر حال، هیچ‌یک به اعمال اصل جبران همه خسارات منتج نخواهند شد:

در خوانش اول اگر منظور از لزوم اخلاقی بودن مبنای مسئولیت مدنی این است که در هر حال باید یک مبنای اخلاقی انتخاب شده و در هر شرایطی، برتری با همان مبنا باشد و به ملاحظات دیگر نباید توجه شود، صرف‌نظر از اینکه چنین خوانشی، نظریه را از دایره نظریات کثرت‌گرا خارج خواهد کرد، در خصوص اینکه آن مبنای اخلاقی چه می‌تواند باشد چنان‌که خود گیستفلد هم بیان می‌کند دو احتمال عمده مطرح است:

احتمال نخست اینکه این مبنای اخلاقی منحصر، مبنایی از نوع مثلاً عدالت اصلاحی برای اعمال مسئولیت مدنی باشد؛ به روشنی آشکار است که با توجه به ابتدای مبنای عدالت اصلاحی بر نظریه تقصیر و نیز با توجه به اینکه در بسیاری از موارد ضرری به بار می‌آید بدون اینکه کسی اخلاقاً مقصر باشد (در بسیاری از چنین زمینه‌هایی امروزه نظریه خطر اعمال می‌شود) حال آنکه در نظریه تقصیر، شرط اعمال مسئولیت، تقصیر عامل زیان، است، پس در چنین مواردی اصل جبران همه خسارات، مُجراً نخواهد بود. احتمال دوم در خصوص مبنای اخلاقی منحصر، این است که این مبنای اخلاقی - همچنان که خود گیستفلد هم بیان می‌کند - از نوع مبنای اخلاقی مکتب فایده‌گرایی باشد، در این صورت مجدداً همچنان که خود گیستفلد معترف به آن است اتخاذ چنین مبنایی منجر به حاکمیت نوعی تحلیل مبتنی بر هزینه - فایده که از مصادیق آشکار اعمال تحلیل اقتصادی حقوق است خواهد شد؛ تحلیل اقتصادی حقوق هم در نهایت چیزی جز حداکثرسازی فایده‌ها و به عبارت دیگر چیزی جز یک شکل از مکتب فایده‌گرایی نیست (Landes & Posner; 1987: 4-5)؛ در نهایت در تحلیل اقتصادی حقوق، منظور از فایده و فضیلت، همان منفعت مادی، مالی و ملموس است و مفاهیمی چون سعادت و بهروزی در سایه حداکثرسازی ثروت قابل نیل خواهد بود؛ اگر چنین احتمالی را در معنای نظریه گیستفلد بپذیریم روشن است که با شکلی از نظریه تحلیل اقتصادی حقوق مواجه خواهیم بود و همچنان که در جای خود اثبات شده است (Shahrokhi and Rahimi, 2021: 172) نظریه تحلیل اقتصادی حقوق با اصل جبران همه خسارات به هیچ وجه سازگار نیست، زیرا از منظر این دیدگاه در صورت تعارض بین کارایی اقتصادی و لزوم جبران خسارت، قطعاً اولی بر دومی مقدم خواهد بود.

در خوانش دوم اگر لزوم اخلاقی بودن مبنای مسئولیت مدنی را به گونه‌ای تفسیر کنیم که بتوان بین مبنای اخلاقی و روش تحلیل اقتصادی نوعی مصالحه برقرار کرد به نحوی که چه بسا بتوان تا جایی که به خروج از دایره اخلاق نینجامد نظر بیشتر کارا و کمتر اخلاقی را بر نظر بیشتر اخلاقی و کمتر کارا ترجیح داد، به طریق اولی نتیجه چنین

تحلیلی منتج به اصل جبران همه خسارات نخواهد شد، چون تا جایی که به رعایت ملاحظه‌ی کارایی مربوط است هیچ لزومی به جبران همه خسارات مخصوصاً خساراتی که اگر جبران شوند به نحوی به بروز ناکارایی اقتصادی منجر خواهند شد وجود ندارد. نتیجه اینکه از هیچ‌یک از خوانش‌های ممکن از این نظریه، اصل جبران همه خسارات مستفاد نخواهد شد.

۳-۴. بررسی دسته به دسته

۱-۴-۳. تبیین نظریه

رویکرد پایانی که در این قسمت مورد بررسی قرار می‌گیرد معتقد نیست که قاعده از قبل معینی وجود دارد که می‌توان آن را در همه پرونده‌های مسئولیت مدنی اعمال کرد. در عوض این دیدگاه معتقد است که باید انواع مختلف حوادث زیان‌بار را برحسب ویژگی‌های مشترکی که دارند مطابق با اهداف بنیادین حقوق مسئولیت مدنی در گروه‌هایی طبقه‌بندی کرد و سپس در هر پرونده، در خصوص اینکه باید کدام هدف را اعمال کرد بر اساس ویژگی‌های موجود در آن دسته خاص از پرونده‌ها دست به تصمیم‌گیری زد.

امروزه یکی از مهم‌ترین طرفداران چنین دیدگاهی کریستوفر جی. رابینت^۱ است؛ وی ضمن مقاله‌ای در سال ۲۰۰۵ نظریه وحدت‌گرایی را به نفع نظریه چندپاره‌سازی و تفکیک اسباب و متعاقب آن تفکیک احکام مختلف گونه‌های مسئولیت مدنی، فاقد ارزش تلقی کرد (Robinette, 2005: 413). به عقیده وی، نظریه‌های وحدت‌گرا هم به دلایل تاریخی و هم به دلیل وجود نقص در نظام استدلالی، محکوم به شکست هستند. از نظر تاریخی در نظام کامن‌لو، نظام حقوق مسئولیت مدنی بیشتر از آنکه بر اساس یک مبنای استدلالی واحد رشد کرده باشد پرونده به پرونده و بر اساس ملاحظاتاتی که در

۱. استاد دانشکده حقوق دانشگاه پنسیلوانیا.

طول زمان توسعه یافته‌اند شکل گرفته است و قواعد مختلف و گوناگون آن نمایانگر هیچ منطق واحدی که حقوق باید به سمت آن در حال حرکت باشد، نیست (Robinette, 2005: 371 & 412-413). رایبنت به منظور توضیح نظریه‌اش، دو حوزه متفاوت از حقوق مسئولیت مدنی -سوانح رانندگی و سوء رفتار پزشکی- را که هر دو مبتنی بر قاعده تقصیر و مسئولیت مدنی غیرعمدی هستند مورد بررسی قرار داد (Robinette, 2005: 399-412). رایبنت چنین بیان می‌دارد که این دو حوزه، شباهت‌های گوناگونی با هم دارند.^۱ اگر قرار است یک نظریه وحدت‌گرا بتواند بر مسئولیت مدنی حکومت کند حداقل باید بتواند این توانایی را در این دو حوزه به راحتی نشان دهد؛ اما اگر نتوان یک راهکار نظری وحدت‌گرای جامع و پاسخگو برای این دو حوزه شایع از مسئولیت مدنی به دست داد، در این صورت ناگزیر باید به این نتیجه رسید که نظریه وحدت‌گرایی، دیدگاهی از لحاظ نظری، ناممکن و از لحاظ عملی، بی‌فایده است. به منظور انجام این بررسی، وی هر دو نوع منتخب از انواع مسئولیت مدنی (سوانح خودرویی و تقصیرهای پزشکی) را از لحاظ نسبتی که با چهار مؤلفه برقرار می‌کنند بررسی می‌کند. رایبنت اثبات می‌کند با وجود شباهت‌هایی که پیش‌تر بین این دو حوزه از مسئولیت مدنی بیان شد این دو بخش از نظر این چهار مؤلفه، به نحوی تفاوت دارند که نمی‌توان گفت حتی در همین دو حوزه مشابه، حقوق مسئولیت مدنی در حال تلاش برای وصول به یک هدف واحد است (دیدگاه توصیفی) و همچنین نمی‌توان گفت حقوق باید در هر دو بخش به دنبال نیل به یک هدف واحد باشد (دیدگاه هنجاری) و متعاقباً نمی‌توان چنین نتیجه‌گیری کرد که در همه قسمت‌های حقوق مسئولیت مدنی

۱. هر دو حوزه، از حوزه‌های پرکاربرد و شایع در اعمال قواعد مسئولیت مدنی هستند؛ هر دو از اقسام مسئولیت مدنی غیرعمدی هستند؛ هر دو مبتنی بر نظریه تقصیر هستند؛ به این معنا که در هر دو حوزه، سبب مسئولیت مدنی این است که شخص خاطی از معیار مراقبت، تخطی کرده است و در نهایت، اینکه هر دو حوزه، بیشتر از حوزه‌های دیگر متضمن این شکل سستی از طرح دعوای مسئولیت مدنی هستند که در آن یک فرد علیه فرد دیگر، اقدامه دعوا می‌کند، زیرا در سایر حوزه‌های شایع از مسئولیت مدنی نظیر تولید کالای معیوب یا مسئولیت مدنی ناشی از فعل کارگر، زیان‌دیده با یک مؤسسه (تولیدکننده یا کارفرما) به‌عنوان طرف دعوا مواجه است.

یک توجیه یا منطق حاکم است و همه قواعد حاکم بر آن را با همان منطق می‌توان توضیح داد (Robinette, 2005: 400). چهار مؤلفه‌ای که رایبنت بررسی می‌کند عبارت‌اند از تقابل در ایجاد خطر، لزوم اثبات رابطه سببیت، وجود زمینه‌های قراردادی و ساختار اقامه دعوا در حقوق مسئولیت مدنی که به جهت رعایت اختصار، تحلیل رایبنت در خصوص دو مورد اخیر بیان نمی‌شود؛ اما در خصوص دو مورد نخست باید گفت در پرونده‌های تقصیرهای پزشکی، اثبات رابطه سببیت و اینکه زیان ناشی از فعل پزشک است، مشکل و پرهزینه و نیازمند بررسی‌های دقیق کارشناسی است درحالی‌که در مورد پرونده‌های سوانح رانندگی به سادگی قابل اثبات است؛ در نتیجه در پرونده‌های تقصیر پزشکی هدف جبران خسارت تحت الشعاع قرار گرفته و معمولاً عدالت اصلاحی محقق نمی‌شود اما هدف بازدارندگی همچنان می‌تواند مطرح باشد؛ درحالی‌که در پرونده‌های سوانح رانندگی، رکن رابطه سببیت به آسانی قابل اثبات است و هدف جبران خسارت معمولاً تا اندازه‌ی قابل قبولی محقق می‌شود^۲. در مقابل، هدف بازدارندگی در پرونده‌های سوانح رانندگی دارای اهمیت کمتری است، زیرا در سوانح رانندگی، ما با خطر متقابل مواجهیم، زیرا شخص راننده، وقتی در حال رانندگی است برای دیگران ایجاد خطر می‌کند و از ناحیه رانندگی دیگران نیز در معرض خطر قرار دارد. اینجا به نظر می‌رسد نظریه بازدارندگی کارایی چندانی ندارد، زیرا حتی بدون نیاز به وجود چنین نظریه‌ای انگیزه‌ی کافی برای خودداری از ایراد ضرر به دیگران وجود دارد، زیرا در صورت ایجاد خطر نامتعارف برای دیگران، جان خود راننده‌ی خاطی هم ممکن است در تصادف‌های ناشی از ایجاد آن خطر نامتعارف، در معرض آسیب قرار گیرد درحالی‌که در پرونده‌های تقصیر پزشکی، خطری از ناحیه بیمار متوجه پزشک نیست و همین امر، لزوم توجه به کارکرد بازدارندگی را مضاعف می‌کند. نتیجه اینکه از حیث

۱. زیرا آنچه پزشکان را از انجام اعمال تهورآمیز یا بی‌مبالاتی‌ها بر حذر می‌دارد نه اقامه دعوی واقعی علیه آن‌ها بلکه دورنما و احتمال وقوع این امر است.

۲. به دلیل هزینه‌های کمتر اقامه‌ی دعوا، بسیاری از آسیب‌دیدگان اقدام به طرح دعوا کرده و جبران خسارت دریافت می‌کنند.

رابطه سببیت و تقابل در ایجاد خطر بین این دو دسته از پرونده‌ها وضعیت متفاوتی حاکم است و نمی‌توان گفت در هر دو دسته، حقوق مسئولیت مدنی به دنبال نیل به یک هدف است (Robinette, 2005: 410).

رایبنت در پایان پیشنهاد می‌کند که حقوق مسئولیت مدنی به قسمت‌های تشکیل‌دهنده‌اش تجزیه شود و نسبت به هر موقعیت - و نه نسبت به هر پرونده خاص - نظریه‌های مختلفی اعمال شود تا سپس تصمیم گرفته شود که کدام نظریه به نحو بهتری در آن موقعیت پاسخگو است.

۲-۴-۳. ارزیابی نظریه

آیا می‌توان از مفاد این نظریه، اصل جبران همه خسارات را مستفاد کرد؟ به نظر می‌رسد پاسخ به روشنی منفی است. در این نظریه، چنین بیان می‌شود که اصل واحدی بر حقوق مسئولیت مدنی حاکم نیست و نمی‌توان - از دیدگاه توصیفی - و نباید - از دیدگاه هنجاری - در همه پرونده‌های مسئولیت مدنی یک اصل را حاکم دانست؛ بر اساس این نظریه باید خصوصیات و ویژگی‌های هر دسته خاص از پرونده‌ها - را جداگانه مورد بررسی قرار داد و با توجه به آن‌ها در مورد اصل حاکم بر پرونده تصمیم‌گیری کرد. قطعاً در برخی موارد، اصل حاکم بر موضوع، اصل جبران همه خسارات خواهد بود اما یقیناً در همه پرونده‌ها وضعیت از این قرار نخواهد بود، زیرا همه پرونده‌ها دارای یک خصوصیت و ویژگی نیستند و ماهیت کثرت‌گرای حاکم بر این نظریه، مانع از حاکمیت اصل جبران همه خسارات در همه پرونده‌های مسئولیت مدنی خواهد شد. به‌عنوان مثال دیدیم که رایبنت بیان می‌کند که اصل حاکم بر سوانح رانندگی اصل جبران همه خسارات است اما به دلیل ویژگی‌های خاص پرونده‌های تقصیر پزشکی، چنین اصلی در این نوع از پرونده‌ها حاکم نیست و در این نوع از پرونده‌های مسئولیت مدنی، اصل حاکم، اصل بازدارندگی است.

فرجام سخن

قولی مشهور در میان دکترین حقوق مسئولیت مدنی ایران وجود دارد که به موجب آن اصلی تحت عنوان اصل جبران همه خسارات حکم می کند در هر موردی که دلیلی خاص بر عدم قابلیت جبران هر نوع ضرری وجود نداشته باشد، اقتضای اصل، حکم به قابلیت جبران آن نوع ضرر است. به عبارت دیگر اصل بر قابلیت جبران همه انواع خسارات است مگر خلاف آن اثبات شود. اعتقاد به وجود چنین اصلی در حالی است که در قانون ما، نص قانونی خاصی که به صراحت، مشتمل بر چنین اصلی آن هم با این عمومیت باشد وجود ندارد.

در مقام بیان مفهوم اصل جبران همه خسارات نشان داده شد که دست کم دو خوانش حداکثری و حداقلی از این اصل در آثار موافقان اصل - که قول مشهور حقوقدانان ما را نیز تشکیل می دهد - به چشم می خورد. در خوانش حداکثری، صرف وقوع زیان کافی برای لزوم حکم به جبران خسارت بوده و حتی در مواردی که زیان ناشی از عوامل ناشناس بوده یا عامل زیان، تنگدست است، زیان باید از بیت‌المال جبران شود. در این خوانش، معیار مسئولیت، تقصیر نیست. در خوانش حداقلی، ضمن تأکید بر لزوم جبران همه خسارات، معیار مسئولیت، تقصیر قرار داده شده است. همین امر تناقض‌های درونی ظاهراً حل ناشدنی را فرا روی قائلین به این خوانش می گذارد. توضیح اینکه در این خوانش، هدف جبران تمام خسارت‌هاست ولی مبنای مسئولیت و قاعده‌ی عمومی تحمیل ضمان، تقصیر است. این امر باعث می شود در موارد فقد نص قانونی، چنانچه زیان ناشی از تقصیر نباشد بلاجبران رها شود و خود بخود نقض هدفی که ترسیم شده است محقق شود.

در جستجوی یافتن مبنای فلسفی برای چنین اصلی، با توجه به تعارض آشکار نظریات وحدت‌گرا با اصل جبران همه خسارات که در جای خود به اثبات رسیده است (Shahrokhi and Rahimi, 2021: 173)، به جستجو در میان نظریات عمده کثرت‌گرای

موجود در حوزه مبانی مسئولیت مدنی برخاستیم. بررسی این نظریه‌ها نشان داد نظریه‌های کثرت‌گرا هم، صراحتاً در تقابل با اصل جبران خسارت قرار دارند. نتیجه این است که برخلاف آنچه غالباً در کتب، مقالات و آراء نگاشته شده در زمینه مسئولیت مدنی مشاهده می‌شود اصلی تحت عنوان اصل جبران همه خسارات، نه تنها اصلی مسلم نیست بلکه در بین عمده‌ترین نظریات موجود در حوزه مبانی مسئولیت مدنی اعم از وحدت‌گرا و کثرت‌گرا، نظریه‌ای وجود ندارد که مقتضای آن، اصل جبران همه خسارات بوده باشد. جستجو برای یافتن پایگاه و توجیهی برای این اصل در مبانی فقهی حقوق ایران، خود می‌تواند موضوع تحقیقات جداگانه‌ای قرار گیرد و فرضیه اولیه‌ی نگارنده این است که - حتی با وجود اصل لاضرر - چنین پایگاهی در آن حوزه نیز یافت نخواهد شد.

بنا بر نتایج تحقیق فوق، پیشنهاد می‌شود اصل جبران همه خسارات، مبنای استنتاج و استنباط اراده مقنن در موارد سکوت قانون و متعاقباً صدور احکام قضایی قرار نگرفته و در هر مورد بنا به مبانی، اصول و قواعد دیگر یا مقتضیات و مصالح موجود در هر پرونده خاص، مبادرت به اتخاذ تصمیم شود.

References

- Abdali, M. (2021). Non-Deterrence of the Principle of Compensation in Consumption Contracts (A Comparative Study in Iranian and French Law), *Comparative Law Research Quarterly*, 25 (1), 1-23 [In Persian].
- Babaii, I. (2005). The Critical Study of the Principle of Compensability for All Damages in Iran's Tort Law, *Public Law Research*, 7 (16), 45-83 [In Persian].
- Babaii, I. (2015). *Tort Law and Non-Contractual Obligations*, Tehran: Mizan [In Persian].
- Babaii, I. (2017). *Tort Law Based on Critical Study of Judicial Decisions and Jurisprudence*, Tehran: Press and Publication Center of Judiciary [In Persian].

- Badini, H. (2004). *The Goal of Tort Law, Law, and Political Science Quarterly*, 66 (520), 55-113 [In Persian].
- Badini, H. (2005). *Philosophy of Tort Law*, Tehran: Sherkate Sahamie Enteshar [In Persian].
- Bariklou, A. (2006). *Tort Law*, Tehran: Mizan [In Persian].
- Bahrami Ahmadi, H. (2011). *Legal Formulas (Rule of "Prohibition of Detriment")*, Tehran: Imam Sadiq University Publications [In Persian].
- Bahrami Ahmadi, H. (2014). *Tortious Liability*, Tehran: Imam Sadiq University Publications [In Persian].
- Calabresi, G. (1970). *The Costs of Accidents: A Legal and Economic Analysis*, New Haven: Yale University Press.
- Darab Pour, M. (2008). *Extra-Contractual Liabilities*, Tehran: Majd Publications [In Persian].
- Emami, H. (2005). *Civil Law*, Vol. 1, Tehran: Eslamieh Publication [In Persian].
- Englard, I. (1993). *The Philosophy of Tort Law*; Dartmouth Publishing Company.
- Englard, I. (1995). The Idea of Complementarity as a Philosophical Basis for Pluralism in Tort Law, *Philosophical Foundations of Tort Law*, David G. Owen; Oxford: Clarendon Press.
- Englard, I. (2005). The Cost of Accidents: A Retrospect View from the Cathedral, *Maryland Law Review*, 64 (1), 355-363.
- Geistfeld, M. (2001). Economics, Moral Philosophy, and the Positive Analysis of Tort Law, *Philosophy and the Law of Torts*, Gerald J. Postema; New York: Cambridge University Press.
- Hekmat Nia, M. (2010). *Tort in Imamiya Jurisprudence*, Tehran: Islamic Sciences and Culture Academy [In Persian].
- Jafari Langroudi, M. (1999). *Mabsoot Dictionary Terms of Law*, Vol. 1, Tehran: Ganje Danesh Library [In Persian].
- Katouzian, N. (2006). *Civil Law, Non-Contractual Obligations*, Tehran: Tehran University Publications [In Persian].
- Khadem Sarbakhsh, M. and Soltani Nejad, H. (2013). The Principle of Compensability for All Damages, *Journal of Islamic Jurisprudence and Law*, 6 (12), 21-48 [In Persian].

- Landes, W. M. & Posner, R. A. (1987). *The Economic Structure of Tort Law*, Cambridge: Harvard University Press.
- Mehman Navazan, R. (2011). *Compensable damages in Iranian Law*, Tehran: Majd Publications [In Persian].
- Mobayyen, H. (2011). *Reliability Theory in the Foundations of Tort Law*, Tehran: Imam Sadiq University Publications [In Persian].
- Novin, P. (2013) *Civil Liability (4) Comparative Tort Law*, Tehran: Ganje Danesh Library [In Persian].
- Palmer, M. (1995). *Moral Problems*; Cambridge: Cambridge University Press.
- Qesmati Tabrizi A. (2015). The Principle of Full Compensation, *Journal of Islamic Law and Jurisprudence*, 13 (7), 135-174 [In Persian].
- Qorban Nia, N. (1998). A Study of Civil Liability of the State in Imami Jurisprudence and Positive Law, *Nameye Mofid*, 13, 133-166 [In Persian].
- Robinette, C. J. (2005). Can There Be a Unified Theory of Torts? A Pluralist Suggestion from History and Doctrine, *Brandeis Law Journal*, 43, 369-414.
- Safai, S. H. and Rahimi, H. (2016). *Civil Liability (Non-Contractual Obligations)*, Tehran: Samt Publications [In Persian].
- Safai, S. H. and Rahimi, H. (2018). *Comparative Tort Law*, Tehran: the SD Institute of Law Research & Study [In Persian].
- Schwartz, G. T. (1997). Mixed Theories of Tort Law: Affirming Both Deterrence and Corrective Justice, *Texas Law Review*, 75 (7), 1801-1834.
- Shahrokhi, S. N and Rahimi, H. (2021). Study of The Principle of Full Compensation In Terms Of Its Conformity With The Monist Philosophical Foundations Of Tort Law, *Academic Journal of Legal Studies*, 13 (2), 147-181 [In Persian].
- Von Bar, C. (1998). *The Common European Law of Torts*; Vol. 1 & 2, Oxford: Clarendon Press.
- Yazdanian A. (2007). *General Rules of Civil Liability*, Tehran: Mizan [In Persian].



پروشکاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی
پرتال جامع علوم انسانی